

უარყოფითი წარმოების ერთი შემთხვევისათვის კართულში¹

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში შეინიშნება ორ-შემადგენლიანი უარყოფითი ზედსართავი სახელებისა და ზმნისართების წარმოების საინტერესო შემთხვევები. ორშემადგენლიანი უარყოფითი ზედსართავი სახელები უ- — -ო პრეფიქს-სუფიქსით იწარმოება, ფუძედ აღებულია იმგვარი რთული სახელი, რომელიც ძირითადად ერთცნებიანია, ან რომლის გაგება ერთ ცნებას უახლოვდება (თუმცა, შესაძლოა, ორ- და მეტცნებიანი რთული სახელიც შეგვხვდეს¹), მაგ.

არ შეგვიძლია არ აღნიშნოთ ეს ფრიალ ჰეკვიანური, გრძნობიერი უმეტ-ნაკლებო² აღსრულება როლისა, რომლის ცხადი მაგალითი თვალწინ გაგვიტარებ-ნმა გამყრელიძემ (ილია, ქავლ).

უ ბ უ კ-ნ ა დ ა რ ო ს ს ა ქ მ ე ს ა... თვალი ძნელად მისწვდება (ილია).

უ ძ ა ლ ლ ო ნ ო ბ ა ს, სისუსტეს

ვერ თვისობს ჩემი გონია (ვაჟა)

ჩვენ, უ ე ნ-პ ი რ ო ბუნება

სხვა ვართ, კაცთაგან ვსხვადგებით (ვაჟა).

ხშირად ქეას უ ე ნ-პ ი რ ო ს ა

ქვეყნის შემქმნელად ჰგონებთა (ვაჟა).

ძმობა ლომისა რას მარგებს

უ ს ჯ უ ლ ჯ ა ნ ო ს და უ ძ ლ უ რ ს ა (ვაჟა).

ირაკლი მათზე უ ჭ ი რ ნ ა ხ უ ლ ო არ ყოფილა (აკაკი).

შვილო,... რითი იცხოვრებ უ მ ა მ უ ლ-დ ე დ უ ლ ო კაცი!?

(ს. მაკლ., ქავლ.).

უ წ ა რ ბ-წ ა მ წ ა მ ო მ და უ თ მ ო მ

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია-1973, თბ., გვ. 147.

² იხ. ძველი ქართულის ანალოგიური წარმოება: „ეგრევე თქუენცა უაჟლის-კმოვე ხართ“ (მ., 15, 16).

სადღა გამოვეთ თავია (პ. ცახ.).

— რათა უნამუსომ? — ითაფლავდა პირს ენაქართალა დარო — უნამუსომ კი არა, უ შვილ ძე ეო მიმუნნა („მნათ.“).

უ შვილ ძე ირო მეფეს როცა ჩეჩვა-ქსოვა დაღლიდა... ისვენებდა (ქ. კობ.)...

ზემოთ ჩამოთვლილ შერწყმულ სახელთა შემადგენელი ნაწილები შინაარსის მიხედვით სინონიმური ან ანტონიმური წყვილებია:

უ-შვილძე-ო (შვილი//ძე), **უ-მამულდედეულ-ო** (მამული — დედული), ან რაიმე ნიშნის მიხედვით ერთმანეთთან დაახლოებული საგნის სახელები³: **უ-ენპირ-ო** (ენა და პირი), **უ-წარბწამწამ-ო** (წარბი და წამწამი), **უ-სახლკარ-ო** (სახლი და კარი).

ორშემადგენლიანი უარყოფითი ზედსართავი სახელის ერთ-ერთ წევრად, კერძოდ, მსაზღვრელად, შეიძლება წარმოგვიდგეს ირიბ ბრუნვაში დასმული ჩვენებითი ნაცვალსახელიც:

წინათ სულ მთლიანი იყო, უამთაროებო (რ. ინან.).

ორშემადგენლიანი უარყოფითი ფორმის ვითარებით ბრუნვაში დასმით იწარმოება უარყოფითი ზმნისართები (**უსახლკარო > უსახლკაროდ**), ეს სინთეზური წარმოება ცვლის უარყოფით ანალიზურ წარმოებას: **სახლკარის გარეშე || უსახლკაროდ**... ამგვარი წარმოება ახალი ქართულისათვის დამახასიათებელია⁴:

გინც კარგად ემსახურება სამშობლო ქვეყანას, იგი უდიდ-გვაროდაც დიდიაო (ილია).

„შენოდნა დედაკაცს სიზმარიც დაეჭვრება“, — წამოიძახა უთავბოლოდ ლუარსაბმა (ილია, ქეგლ).

მშვიდობიანად, უბუკნადაროდ საქმობენ თავის საქმესა (ილია).

ერთი მხრივ დარჩა მუშახელი უმიწოდ და მეორე მხრივ — მიწა უმუშახელოდ (ილია, ქეგლ).

3 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 157.

4 ძველ ქართულში უარყოფითობა იწარმოება როგორც ანალიზურად, ასევე სინთეზურად ანალიზური წარმოებისას უარყოფითობის გადმოსაცემად გამოიყენება **თვნიერ**, **გარეშე**, **გარნა** თანდებულები (თუ ზმნისართული თანდებულები): ამას ყოველსა ეტყოდა იესუ იგავით ერსა მას და თუნიერ იგავისა არას ეტყოდა მათ (მ. 13, 34 DE) შდრ.: უიგავოდ არას ეტყოდა მათ (C). „იგავისა გარეშე არას ეტყოდა მათ“ (მრ., 4, 34) „ხოლო ჯერ-არს ჩემდა დღეს და ზეაღუ და ზევე წარსლვად, რამეთუ ვერ ეგების წინაწარმეტყუელი გარნა იერ უსალმის წარწყმედად“ (ლ., 13, 33, C) შდრ.: „რამეთუ ვერ ეგების წინაწარმეტყუელი გარეშე იერ უსალმისა წარწყმედად“ (DE).

ზოგჯერ უარყოფითობა არა-ნაწილაკითაა გამოხატული: „და განკურნებდა ყოველთა სნეულებათა და არაძლებათა ერისათა“ (მ., 4, 28 C) შდრ. „და განკურნებდა ყოველთა მათ სნეულთა და ყოველთა უძრულეებათა ერისათა“ (DE)“. (თვნიერ, გარეშე, გარნა, გარდა... თანდებულების შესახებ იხ. ა. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში, ივე, I, 1946, გვ. 240, 244...).

როგორც კაცი არ ვარგა უძმაბიჭოდ, უამხანაგოდ, ისე არც სიმღერა
არ ვარგა უსაზანდროდ (აკაკი).

უტყაპატყუპოდ არ დარჩა

იდგილი ერთი ბეწვია (ვაჟა).

სად თქმულა მკერდ-გაღელილი

უხარ-გუთნოდა გურჯიო (ვაჟა).

(გლახებს) არ ეგონათ, თუ ხელმწიფე უმიწაწყლოდ ინებებდა გლახის
განთავისუფლებას და აბუნტდნენ (გ. წარ., ქავლ).

გიორგობისთვის რვაში ყველა ბატონის კაცები უმეტნაკლებოდ გორ-
ში გამოცხადდნენ (ს. მგალ., ქავლ).

ეკატერინე ქვაბების ხეხეთა და ამგვარი საქმით უფრო იმახინჯებდა ისე-
დაც ღვთისაგან უნიშანწყლოდ გაჩენილ პირისახეს (მ. გაბ., ქავლ).

დაიწყო პირდაპირ, უსალამ-ქალამოდ, იმ დიდებულმა კაცმა (ი. ახნაზ.,
ქავლ).

იმიტომ მოვიქონე ყველაფერი, რო უშვილძიროდ გადავშენდე (უ. კობ.).

დარდად მხოლოდ ის მიმეგება... უდაძმოდ რომ გტოვებთ („კომ.“)...

უარყოფითობის წარმოების განხილული შემთხვევებისათვის
ამოსავალი ფუძეა კომპოზიციები (ტყაპატყუპო, სალამ-ქალამო...), ტო-
ლად-შერწყმული სახელები (ძმა-ბიჭი, ხარ-გუთანი, შვილ-ძირი...),
ანალოგიურად იწარმოება უარყოფითობა, როცა ამოსავალში მსა-
ზღვრელ-საზღვრულიანი სინტაგმა ივარაუდება, მაგ.:

დევს უმოძრაოდ, უსულთქმოდ (პ. ცახ.).

მერე უქუოდ, უმოსასხამოდ და უხელჯოხოდ მოქუსლა (ნ. გოგოლ.,
თარგმ.).

ბაქანზე არ არის მგზავრთა მოსაცდელი შენობა და ცუდი ამინდის დროს
მგზავრები უთავშესაფროდ არიან („კომ.“, ქავლ)...

მართულმსაზღვრელიანი უარყოფითი ფორმები უფრო იშვიათად
დასტურდება; უარყოფითი მართულმსაზღვრელიანი სინტაგმის ორ
მაგალითს იმოწმებს აკ. შანიძე:

ამ მოთხრობაში 12 ირმის რქა უყვე და მხოლოდ ჩიტის რქე-ღა აკლია, რომ
ნამდვილ ზღაპრად იქცეს, მაგრამ უ-ჩიტის-რქეოდაც მას ზღაპრისა და ნა-
ტყუარობის უცილობელი თვისებები ახლავს (ივ. ჯავახ.).

უპარხლის-სახარებოდაც ცხადია, რომ შატბერდის კრებული ვაჟ-
თენის შეათე საუკუნეს (ქრონ., 1).

ანალოგიურია ეს მაგალითიც:

რა დღეში ვიქნებით უკლებოდ, ურადიოდ, უტელეფონოდ, უბავშვთა-
ბადოდ, უწახლოდ, უელექტრონოდ („ნიანგია“).

წარმოების თვალსაზრისით ასევე საინტერესოა ჩვენებითი (და
კუთვნილებითი) ნაცვალსახელების შემცველი უარყოფითი ზმნისარ-

5 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 147.

თების სინთეზური წარმოების გავრცელების შემთხვევები ახალ ქართულში. ეს სინთეზური წარმოება ცვლის უარყოფით ანალიზურ კონსტრუქციას ამის გარეშე, იმის გარეშე, თქვენს გარეშე... წარმოვადგენთ სათანადო ილუსტრაციებს:

ელისოს დათობა ვაჟისათვის შეუძლებელი იყო, რადგანაც თავისი არსებობაც კი ვერ წარმოედგინა უ-ამ-ქალოდ (ა. უაზბ.).⁶

თორემ აქ ვის რა გაძლებინებს, კლდეთ უფსკრულებში, უამვარსკვლავოდ? უმისხივოდ? (ა. კალანდ. „აქ... რა გაძლებდა უამვარსკვლავოდ“).

უამტრადიციოდ გაზრდილი ახალგაზრდობის ერთ ნაწილში გაცილებით მეტია მელანქოლიურობა, ინდიფერენტიზმი („ლიტ. საქ.“).

უამკოდოდ და უამჯავაროდ ისინი სისხლისაგან დაწრიტვობდნენ... უამგრძნობოდ ვერაფერს გვაწყობთ („ლიტ. საქ.“).

უამწიგნოდ ვერ აიდგამს ენას ჩველი (ხ. ბერ.).

უამცდებოდ აღვილად იღვწებოდა (ნ. გოგოლ. თარგმ.).

უამქანგებოდ... მთა და ხეობა... დროის ქარავს მიემსხვრეოდა („კომ.“).

უამრწმენოდ, უამრწმენოდ, დღეო, ნუ გამოთენდები. („ცისკ.“).

უამჯავაგილოდ თავისუფლებას ის დიდი ფასი მიანიც არ ჰქონდა (გ. დოჩ.).

...წარმოთვადგენიათ ზღაპარი უამჯადოქრებოდ და უამდევებოდ („ახ. კომ.“).

როგორი ღარიბი იქნებოდა ჩვენი სული... უამგრძნობებოდ („კომ.“).

ხომ გვცივა უამსიტყვებოდ! (გ. ლეონ.).

ვინც ბუდექართველია, უამსადღეგრძელოდ არ უნდა ადგეს სუფრიდან! (გ. ლეონ.).

... ჩვენ უკვე ვეღარ წარმოვადგენია, რომ თდესმე ვიყავით უამმსახიობოდ, უასლამაზიშვილოდ („საქ. ქალი“).

უიშლონოდ და უიმგონებოდ... როგორ შებედავდა (გ. დოჩ.).

...და ჩვენი მეტრფე უიმმანქანოდ რიგითი აღამიანივით ფეხოსნად გამოდიოდა ქუჩებში (გ. დოჩ.).

უიმნატიფხმოდ დამღამობითაც კი ვეღარ სძლებდა (გ. დოჩ.).

ბრინცესა კი... გაიძახოდა: უამავჯამბაზოდ სიცოცხლე ვერ წარმოიმადგენიაო (ნ. გოგოლ., თარგმ.).

...მეგრამ უთქვენგულოდ და უთქვენმარჯვენოდ

მე უსუსური ვარ, ძვირფასო ბავშვებო (გ. ჭიჭი...).

ვითარებით ბრუნვამი დამსული უარყოფითი ზმნისართების საპირისპირო დადებითი ფორმები ნოქმედებითი ბრუნვითაა გამოხატული (უამქალოდ — ამ ქალით, უამწიგნოდ — ამ წიგნით, უიმმანქანოდ — იმ მანქანით, უამავჯამბაზოდ — მაგ ჯამბაზით...), ან ნაწარმოები ფორმით (ამ ქალიანად...)

⁶ იხ. ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 147, შენიშვნა.

უარყოფითი ზმნისართების მსგავსი წარმოება სალიტერატურო ქართულისათვის უჩვეულო და მოულოდნელი არ ჩანს. ის გვხვდება, უწინარეს ყოვლისა, „ვეფხისტყაოსანში“:

„ზედა ეწერა: „აქა ძეს აბჯარი საკვირველიო,
ჯაჳე-მუწარადი აღმასი, ხრმალი ბასრისა, მჭრელიო,
თუ ქაჭნი დევთა შეებნენ, იყოს დღე იგი ძნელიო!
უმისქამისოდ ვინც ვაჰსნის, არის მეფეთა მკლველიო“. (1368).
„უმისქამისოდ ცუდნია ჩემგან მი და მო რბენანი“ (1475).
...აჲ ავთანდილ გეფხოვების, მოაქეობს, არ წამკიდობს,
უმისყმისოდ სიფელსა და საწუთროსა მისთვის ფლიდობს (754).

როგორც შენიშნული აქვს ა. შანიძეს, უმისქამისოდ, უმისყმი-სოდ რუსთაველისეულ წარმოებაში „გამოსავლად ნათ. ბრუნვის ფორ-მაა მიღებული“ და თანამედროვე ქართულისაგან განსხვავებულ ვი-თარებას წარმოგვიდგენს⁷.

საშუალო საუკუნეების ოფიციალური, კერძოდ, იურიდიული დოკუმენტების ენაში ამგვარი წარმოება ჩვეულებრივია.

მე უჩემშვილოდ ვერ გავძლებ (სამ. ძეგლ. VII).

ახლა უთქვენ-ბრძანებოთ და ურუსთ(ვ)ლოდ ქვევრები ველისცი-ხელთათვის მიუყიდნით და ბეითალმნები უთქვენ-წიგნოთ და ურუსთ-ვ-ლის-წიგნოთ თითონ უქირავს (სამ. ძეგლ. VII).

...ვისაც უჩვენ-წიგნოთ ბეითალმანი მიემძლავრებინოს თავისის ძალით, ავად მოგზყარ (სამ. ძეგლ. VII).

ერთი ჩემი ყმა წლევანდელი ჩასული ბიჭი ჰყავს ქისიყის მოუტრავს და უთ-ქვენაწიგნით (!) არ მაძლევს (სამ. ძეგლ. VII).

ყოვლად მოწყალეს კელმწიფეს ამას მოვახსენებ: ან თქვენ დამიხსნათ და ან ერთის ოქმის წყალობა მიყთ, რომ დამიხსნას ვინმე უთქვენსოქმოთ (!) (სამ. ძეგლ. VII).

ნურას სათხოვარს უმუხრანის ბატონოთ ნუ სთხოვენ (სამ. ძეგლ. VI).

უმუხრანის ბატონოთ ნურას ითხოვენ (სამ. ძეგლ. VI).

და იმ ვენახის გარშემო, რაც მამულები არის ზაზას ნაქონი, ყველა უმეტ-ნაკლებოთ(!) შუა უნდა გაიყონ (სამ. ძეგლ. VI)...

როგორც ვხედავთ, ზემოთ ჩამოთვლილ უარყოფით ფორმათა ამოსავალი ფუძეები თხზულ სახელებს წარმოადგენს. ეს თხზული სა-ხელები, როგორც უკვე ითქვა, შეიძლება იყოს ერთ- და მეტკენები-ანიც. უარყოფითობის სინთეზური წარმოება ამ სახელებისა მოწმობს,

7 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 147. ამგვარი ფორმები დასტურდება „რუსულდანიანში“: „უჩემისქალისოდ არ იქნებოა“, „ეს უქაისნიშნოდ არ იქნებოდაო“; შდრ. „უშენტანისოდ ბროლი თუ უტალოდ მქონდეს, ძნელია (არჩ.)“.

რომ „მთელი გამოთქმა ერთ ერთეულად არის მიჩნეული“⁸, თხზვის არსიც ამას გულისხმობს („ახალი სახელის წარმოშობას“)⁹, ე. ი. მიუხედავად იმისა, ერთცნებიანია რთული სახელი თუ მეტცნებიანი, მოლაპარაკის მიერ ის გააზრიანდება, როგორც ერთი სახელი. უარყოფითობის სინთეზურ წარმოებას რთულ სახელებში გარკვეული ტრადიციაც უჩანს, ის თითქოს უფრო მოქნილია და, ერთგვარად, ბერსპექტიულიც. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ უარყოფითი ფორმების ანალიზურ და სინთეზურ წარმოებათა ერთმანეთთან შენაცვლება ყოველთვის არ ხერხდება, მაგ.: „უ ტ ყ ა ბ ა ტ ყ უ ბ ო დ არ დარჩა ადგილი ერთი ბეწვია“ (ვაჟა); ანდა: „ვიორგობის რვაში ყველა ბატონის კაცები უ მე ტ ნ ა კ ლ ე ბ ო დ გ ო რ შ ი გამოცხადდნენ“ (ს. მგაღ.). უ ტ ყ ა ბ ა ტ ყ უ ბ ო დ, უ მე ტ ნ ა კ ლ ე ბ ო დ ზმნისართები ხსენებულ კონტექსტში ანალიზურად ვერ გადაკეთდებიან¹⁰, ე. ი. უარყოფითობის სინთეზური წარმოება გარკვეულ შემთხვევაში ერთადერთი საშუალებაა სათანადო შინაარსის გამოსახატავად. ამასთან, ყველა ცალკეულ შემთხვევაში სინთეზურად ნაწარმოები უარყოფითი ფორმები შეიძლება მოუქნელი ჩანდეს სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით. ასეთებად მიგვაჩნია ზედსართავი სახელისა და ზმნისართების შემდეგი უარყოფითი ფორმები:

ირიბი ობიექტის გამოშხატველი თანდებულბრუნვინი სახელი... წინადადებისთვის ისეთსავე აქტანტად უნდა იქნეს განვილული, როგორც... დანარჩენი უ თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ბ რ უ ნ ვ ი ა ნ ი წვერები („საენათმ. კრებ.“).

მანქანის აქეთ-იქით გაცვეთილი საბურავები, ნაირ-ნაირი ჭანჭიკები, ჯარად ქცეული ღერძები, დაღვლარჯნილი ბრტყელი რკინები, მანქანის უქართულსახელო ნაწილები და ათასი ხარახურა ყრია (ქ. კობ.).

დიდი თეატრის მსახიობები გვეუბნებოდნენ, თითქოს უკვე წარმოუდგენელიც იყოს ჩვენი კოლექტივი უქართველ მომღერლებოდ („კომ.“).

...ადამიანი... იმისთვის... მოდის ამქვეყნად, რომ... უ ჩ ვ ი ლ ბ ა ე შ ვ ო დ არ დაბერდეს („საუნჯ.“).

ახლა საღამოობითაც კი ვარჯიშობდა, თლონდ უ ბ ი ა ნ ი ს ტ რ ო დ ი ო ნ თ ვ ო დ (გ. დოჩ.).

⁸, ⁹ ა. შანიძე, ქართული ენის გარმატიკის საფუძვლები, გვ. 147, 148.

¹⁰ ანალიზურად ვერ გადამოცივება შემდეგი გამოთქმები: უღამაზოდ მოიქცა, უშნოდ გამოიყურება და სხვ. კურნ. „ნიანვის“ მკითხველი უკმაყოფილოა ერთ-ერთი დაწესებულების აბრაზე შესრულებული შემდეგი წარწერით: „სამამულო ომის მონაწილეებს და ინვალიდებს შენახველი საღაროები ემსახურებთან ყრი-გოდ“... „თავიანთ მუშაობას ასეთ უარყოფით შეფასებას რატომ აძლევენ ამ დაწესებულებათა მუშაკები, როცა ჩვენ მათი მომსახურებით კმაყოფილნი ვართ?“ — წერს მკითხველი და იქვე დასძენს: „უ რ ი გ ო დ კ ი არა, რ ი გ გ ა რ ე შ ე უ ნ და დაიწეროსო“.

სიცოცხლეს აზრი არა აქვს უფირმისქინჭოდ („თბილ.“).

უმწვრთნელოდ კი არა, უძველკაპიტნოდ, ზომ ხედავთ, რა დღეში ვართ („კომ.“)...

მსგავსი შემთხვევების უხერხულობას განაპირობებს ის ფაქტი, რომ მსაზღვრელ-საზღვრულიანი სინტაგმები ქართველი მომღერალი, პიანისტი როდინოვი, ქართული სახელი, თანდებულიანი ბრუნვა, ძველი კაპიტანი არ ქმნიან ახალ ერთეულს, ახალ სიტყვას და, ამდენად, ამათგან უარყოფითი ფორმის წარმოქმნა გამართლებული არ უნდა იყოს (ისევე, როგორც ვაჭირდება გაწარმოთ სა-ქართველ-მომღერ-ლო, სა-თანდებულბრუნვიან-ო და მისთ. ფორმები)¹¹. ამ ფორმათა აღქმისას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება სიტყვის სიგრძესაც (მით უმეტეს, თუ მსაზღვრელი და საზღვრული მარტივი ფუძეა). მოკლე ფორმები უფრო ბუნებრივად აღიქმება; ბუნებრივად აღიქმება უარყოფითი ფორმები, რომელთაც მართულ მსაზღვრელად ჩვენებითი ნაცვალსახელი აქვს: „უამმთებოდ“ შევიშლები, უამმთებოდ გავგიჟდები“ (მ. ფოცხ.). სინტაგმაში „უამმთებოდ“ მსაზღვრელი სიტყვის, ჩვენებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობა ნეიტრალიზებულია და მსაზღვრელ-საზღვრულიანი სინტაგმა ერთ სახელად აღიქმება.

¹¹ შდრ.: უამსიტყვოდ—საამსიტყვოდ: ერთხელ ებატიება კაცს, ორჯერ და ყოველ ნაბიჯზე რომ საამსიტყვოდ გაუხდეს საქმე, ხელ-ჩასაჭიდებული საბუთია ავტორის ღირსების ასაწონად (ილია).